

Búr Gábor

FÖLDRAJZI TÁRSASÁGOK A 19. SZÁZADI EURÓPÁBAN

A 19. század a nacionalizmusokon alapuló nemzetállamok kialakulásának és a hatalmi egyensúlynak hála egyben a felvirágzás ideje is Európában. A nemzetállamok megerősödésével együtt járt expanziójuk az Európán kívüli világban minden korábbinál gyorsabban és szervezettebben kebelezték be a még „szabad” területeket a világban, olyannyira, hogy a század végére lényegében már nem is maradt mit gyarmatosítani. A 15. század végétől számított 400 évben, a „kolumbuszi korban”¹ Amerika, Afrika, Ausztrália és Óceánia döntő hányada, valamint Ázsia nagyobb része (Szibériát és az orosz Távol-Keletet is számítva közel kétharmada) európai uralom alá került. A geopolitika atyjának tartott *Halford Mackinder* „A történelem földrajzi tengelye” című előadásában, amelyet 1904. január 25-én Londonban, a Királyi Földrajzi Társaságban tartott, már a „posztolumbuszi kor” beköszöntéről beszélt. Ez a korszakváltás az előadó értelmezésében lehetőséget adott a megelőző kor átfogó értékelésére, mi több, a történelem földrajzi determináltságának megértésére.² Utólag visszatekintve egyértelműen megállapítható, hogy *Halford Mackinder* helyesen ismerte fel az Európa által dominált korszak törvényszerűen bekövetkező végét, de ugyanakkor túl korán harangozta be az új korszak kezdetét. A mára általánosan elfogadott nézet szerint az 1914 és 1991 közötti évtizedeket átmeneti korszaknak kell tekinteni.³ Ennek az átmenetnek sok tényezőjét maga *Halford Mackinder* is figyelembe vette elmélete kidolgozása-kor. Egyik legfontosabb érve az volt, hogy a felfedezések kora lejárt, a Föld minden szárazulatát tudományosan feltárták, s az utolsó fehér foltok pontos feltérképezése is karnyújtásnyira került, a természeti kincsek, demográfiai tényezők ismertek, ezek az adottságok pedig alapvetően meg fogják változtatni a világot. E logika szerint nem csupán a kereskedőbirodalmak, például Portugáliának a Mozambik, Goa, Malakka, Makau, vagy Hollandiának a Fokföld, Ceylon, Batávia, Nagaszaki tengelyekre alapozott fölénye, hanem a britek világtengerekre és stratégiaileg fontos tengeri támaszpontokra, mint Bermuda, Gibraltár, Málta, Ciprus, Alexandria, Suez, Áden, Fokváros, Szingapúr, Hongkong kikötőerődjére épített fölénye⁴ is hanyatlásra van ítélve.

¹ A „kolumbuszi kor” érdemi definícióját *Halford Mackinder* adta a Royal Geographical Society folyóiratának, a „The Geographical Journal” 1904. áprilisi számában közölt „The Geographical Pivot of History” (A történelem földrajzi tengelye) című, máig sokat idézett cikkében. A biológiát (zoológiát) és történelmet tanult *Halford Mackinder* érdeklődése a közgazdaságtanra és a földrajzi tudományokra is kiterjedt. 1887-től elsőként oktatott földrajzot, majd 1899-ben ő hozta létre a Földrajzi Tanszéket az Oxfordi Egyetemen, 1895 és 1925 között a London School of Economics oktatója, 1903 és 1908 között pedig annak igazgatója is volt. Gyakorta szerepeltetik – tévesen az LSE egyik alapítójaként, ennek csak annyi alapja van, hogy a Fábianus Társaság bábáskodott az intézmény létrehozásánál, *Halford Mackinder* pedig életének ebben a szakaszában fábianus volt.

² *Halford Mackinder* 1904: 421–422.

³ C. Dale Walton 2007: 3–4.

⁴ *Jürgen Osterhammel* 2006: 15.

A magterület – kulcsövezet koncepció részletesebb elemzése nélkül is egyértelmű, hogy *Halford Mackinder* nem csupán a földrajz, mint egyetemi stúdium oktatásának volt úttörője, hanem elmélete segítségével birodalmak keletkezését és hanyatlását is magyarázni lehetett. Ez azonban nem vált egyértelműen a földrajz, mint tudományos diszciplína előnyére, hiszen a 19. századi európai expanziót és az éppen ebben a korban megalakult földrajzi társaságokat össze lehetett kapcsolni egymással, összefüggést teremtve közöttük. Ez a kapcsolat nem vetett jó fényt a tudós társaságokra, a gyarmatosító törekvések kiszolgálójaként, gyakorta egyenesen a kezdeményezőjeként lehetett meghatározni őket. Minden expedíció, amelyet a későbbiekben gyarmatosított területekre vezettek, visszamenőlegesen is gyanússá vált, különösen ha valamely földrajzi társaság kezdeményezte vagy finanszírozta kiküldését. Ugyancsak a politika szolgálólánya táblát aggattak a nyakukba, ha a már bekebelezett területek pontos feltérképezése, természeti kincseinek, népeinek megismerése volt erőfeszítéseik célja. Az ilyen sommás vélemények azonban nélkülözik a megalapozottságot.

A 19. század előtti, még nem specializálódott tudományban a földrajz szerepe a térbeli struktúrák és jelenségek leírása és feltérképezése volt. Az antropogeográfia, vagy humán földrajz, illetve a politikai földrajz megjelenésével – szinte véletlen egybeesésként – tág tere nyílt az ideologikus megközelítéseknek és interpretációknak, mivel csak a következő, a 20. század közepének vívmánya volt a térbeli struktúrák matematikai törvényszerűségekként való leírása. A matematikának természetesen már korábban is komoly szerepe volt, hiszen a nagy földrajzi felfedezések korának legfontosabb eredményei közé tartozott a „matematikai geográfia” tudományának megszületése, amelyet a 17. századtól az európai egyetemeken már rendes tantárgyként oktattak. A Földről, pontosabban annak tengereiről és földrészeiről alkotott kép így már nem elbeszéléseken, jól-rosszul megfogalmazott leírásokon, hanem a műszeres méréseknek hála, nagy pontosságú adatokon nyugodott. A tengeri térképek elkészítésének határai az északi és déli óceánok jéggel borított vizeiig tolódtak ki, ám a kontinensek belsejében sokkal jelentősebbek voltak az akadályok. Járhatatlan őserdők, sivatagok, hajózhatatlan folyók, magas hegyek, ellenséges „bennszülöttek” és számos más akadály tornyosult a felfedezők előtt. Ázsia, de főleg Afrika belső területeiről még a felvilágosodás korában is olyan térképek készültek, amelyeken a partvonalak viszonylagos pontossága éles ellentétben állt a belső területek elnagyolt ábrázolásával. Korábban ezt az ellentmondást azzal oldották fel, hogy fantasztikus, kitalált lényekkel népesítették be a kontinensek belsejét.⁵ Ez az eljárás azonban a 18. századra már alkalmazhatatlanná vált, új módszerekre volt szükség. Rendszeres, tudományos célzatú felfedezőutak indultak ekkortól Európa fejlettebb országaiból a távoli kontinensek még ismeretlen tájaira. Ehhez azonban új szervezeti keretekre is szükség volt, a korábbi, elsősorban uralkodói kegytől függő, a megszállottságig elkötelezett alkalmi felfedezők kora lejárt. Úttörő szerepet játszott ezen a téren az 1788-ban, Londonban Joseph Banks kezdeményezésére megalakult, az Afrika Belső Területeinek Felfedezését Támogató Társaság, az Afrika Asszociáció, minden későbbi európai Afrika Társaság mintaképe. Az Association for Promoting the Discovery of the Interior Parts of Africa, röviden African Association, többek között az 1873-ban Berlinben megalakított Deutsche Gesellschaft zur Erforschung Äquatorial-Afrikas, az 1876-ban Brüsszelben létrehozott Commission internationale d’exploration et de civilisation de l’Afrique centrale és az 1890-ben Párizsban életre hívott Comité de l’Afrique centrale előképe volt. A társaságnak Henry Beaufoy személyében parlamenti kép-

⁵ Frank T. Kryza 2006: XVIII.

viselő alapító tagja is volt. 1789-ben pedig egy másik parlamenti képviselő, a rabszolgaság eltörlését zászlajára tűző William Wilberforce is felvételt nyert a szervezetbe. A kezdeti 11 fős tagság 1790-re már 95 főre duzzadt. Az évi 5 guinea-s⁶ tagsági díjból felfedezőutakat szándékoztak kezdeményezni és anyagilag támogatni. Mungo Park első, 1795-ös nyugat-afrikai utazásához 1307 font összeggel járultak hozzá.⁷ A kezdetben kizárólag magánszemélyek által működtetett társaságot 1800-tól már a brit kormány is pénzbeli támogatásban részesítette, felismerve a felfedezésekből származó előnyöket. Az elérendő célok között szerepelt a Niger-folyó medencéjének felfedezése, folyásának tisztázása, vagy a legendákkal övezett „aranyváros”, Timbuktu megtalálása, a Nílus rejtélyének megoldása, illetve más folyók, tavak, hegységek, városok felfedezése. A negyedszázadra állandósult francia forradalmi, majd napóleoni háborúk azonban nem tettek jót az effajta kezdeményezéseknek, az anyagi források elapadtak, a potenciális felfedezők katonaként vagy tengerészként szolgáltak. A fegyveres konfliktusok miatt egész földrészek váltak a felfedezők számára elérhetetlenné, vagy csak roppant veszélyek által megközelíthetővé.

Párizstól Szentpétervárig

A bécsi kongresszussal egy közel évszázados békekorszak vette kezdetét. A felfedezők számára a helyzet gyökeresen megváltozott, a világ újra kinyílt, a számos, harcban edzett egykori katona figyelme fordult újra a távoli tájak felé. Nem véletlen tehát, hogy a 19. századi Európa fővárosaiban sorra alakultak azok a földrajzi társaságok, amelyek meghatározó szerepet játszottak a Föld utolsó fehér foltjainak eltüntetésében, a korszak felfedezőútjainak finanszírozásában. Elsőként a párizsi Földrajzi Társaság (Société de Géographie) jött létre 161 taggal 1821-ben, a kor legnagyobb tudósainak részvételével, majd 1828-ban a berlini Gesellschaft für Erdkunde. A későbbi Francia Földrajzi Társaság első elnöke Pierre-Simon Laplace volt, tagjai között Alexander von Humboldt, Champollion és az akkor éppen a berlini francia követség vezetésével megbízott François-René de Chateaubriand is megtalálhatóak voltak. A társaság a 19. század végére megtízszerezte tagjainak számát.⁸ Humboldt a berlini társaság egyik alapítója is volt, társával, Carl Ritterrel a modern földrajztudomány megalapítóinak számítanak. Ritter előadásait a Berlini Egyetemen többek között Karl Marx és Otto von Bismarck is látogatták.

A Londoni Földrajzi Társaságot csak a párizsi után majdnem egy évtizeddel, a berlini után pedig két évvel, 1830-ban alapította többek között Sir John Barrow⁹ tengerészetiminiszter-helyettes, Sir John Franklin altengernagy, a társaság egyik elődjének számító Raleigh Klub tagja, a sarkvidékek legendás kutatója. A Raleigh Klub a Föld teljes feltérképezésének szándékával jött létre, meghívott tagjait tudatosan úgy válogatták, hogy minden földrész valamely kiváló ismerője a klub tagja legyen.¹⁰ Ugyancsak az alapítók közé tartozott a királyi haditengerészet térképészeti

⁶ A guinea 1663 és 1816 között vert angol aranypénz volt, az afrikai Guinea után kapta a nevét, ahonnan a veréséhez használt nemesfém java része származott, értéke a társaság fennállásának idején 1,05 font volt.

⁷ Kenneth Lupton 1980: 35.

⁸ William H. Schneider 1990: 94.

⁹ John Barrow javasolta Napóleon második száműzetésének helyszínéként a minden kontinenstől távoli Szent-Ilona szigetét.

¹⁰ Clements R. Markham 2009: 19–20.

hivatalának akkori vezetője, Francis Beaufort, a szélerősség mérésére szolgáló skála későbbi névadója is. A három férfi Trafalgar, Waterloo, illetve a félszigeti háború veteránja is volt, megismerkedtek tehát a feltörekvő középosztály ideálját, a saját tehetségükből magasra jutott háborús hősök példái voltak. Az 1815 után beköszöntött roppant hosszú békés korszakban a háború borzalmi elhalványodtak, egyre inkább lovagias konfliktussá magasztosultak, hőseik az ekkor formálódó közvélemény szemében most újabb területek meghódításában jeleskedtek. A kor viszonyai – különösen a brit flottánál és a hadseregnél – nagyon kedveztek az aktív szolgálatot teljesítő tiszteknek, hogy kipróbálhassák magukat a mindennapi szolgálattól nem annyira távol álló, de annál sokkalta érdekesebb és izgalmasabb vállalkozásokban. Hosszú, akár évekig tartó szabadságolásuk ezt könnyedén lehetővé tette. Ezeknek a férfiaknak már csupán anyagi és mindekelőtt szakmai támogatásra volt szükségük. Ez a segítség nem is maradt el, például a Cook kapitány által létrehozott tengerészeti térképészeti részleg vezetője a Londoni Földrajzi Társaság megalapításakor nem más volt, mint Beaufort.¹¹ A politikai hatalom felé törekvő középosztály tagjai számára pedig éppen kapóra jöttek az ilyen hősök, akikkel nem csupán elvont értelemben lehetett azonosulni, hanem az általuk fémjelzett klubokban tagságot vállalva kollégáikká, harcostársaikká lehetett válni. De nem csupán a nimbuszban való megmerítkezés volt fontos. A gomba módra szaporodó klubok a középosztálybeli férfiak számára a gentlemanlét egyik legfontosabb velejáróját biztosították, a zárt, arisztokratikus tagság úriember mivoltuk kézzelfogható bizonyítékaul szolgált. A Londoni Földrajzi Társaság a legnagyobbak és legtekintélyesebbek közé tartozott, már 1830-as alapításának évében 460 tagot¹² számlált, akik belépéskor 3 fontot, majd további évi 2 font tagsági díjat tartoztak fizetni, vagy egy összegben 30 font megfizetésével örökös tagságra tehetek szert. A társaság élére tanácsot választottak, amelynek élén elnök állt, négy alelnök, egy pénztáros, két titkár és 21 tag mellett. A társaság első elnöke Viscount Goderich lett. Nem sokkal a megalakulás után maga a király, IV. Vilmos vállalt védnökséget a társaság felett, védnökhelyettes (Vice Patron) pedig a Sussex-i herceg lett.¹³

Az első három társaság alapítását viszonylag későn, 1845-ben követte egy újabb, az Orosz Földrajzi Társaság (Русское Географическое Общество) megszületése. A szentpétervári központtal létrejött társaságot a „legmagasabb helyről jött”, tehát a cár, I. Miklós utasítására jegyezte be az orosz belügyminiszter. Ez volt az első társadalmi szervezet Oroszországban, jelentősége tehát túlnőtt önmagán. A hatalomnak is kedves volt, ennek köszönhetően 1850-től 1917-ig a „császári” (Императорское) jelzöt használhatta elnevezésében. Az orosz nacionalizmus, mindekelőtt a pánszlávizmus képviselői küldetéstudatos emberek voltak, szerették volna a földrajzi társaságot a szlávágnak az Elbáig, Bécsig és Konstantinápolyig célzott előretörésének szolgálatába állítani. Ez a felfogás azonban nem volt képes tényleges befolyást gyakorolni a társaságra, a nyugati orientáció helyett a keleti és délkeleti orientáció vált uralkodóvá. Törésre azonban nem került sor a szervezeten belül, hiszen a társaság első, 1845-től 1892-ig szolgáló (a valóságban tiszteletbeli) elnöke, I. Miklós cár másodszülött fia, Konsztantyin Nyikolájevics nagyherceg mind a konzervatívok, mind a progresszívebb nacionalisták számára elfogadható volt. A társaság megalapításában a birodalom balti német származású tudósai játszottak kiemelkedő szerepet, az évek során azonban a nemzeti érzelmű orosz tudósok jutottak pozíciókba, sőt a társaság az orosz ellenzéki értelmiségiek egyik fontos gyűjtőhelyévé vált. Ennél is fontosabb volt, hogy az orosz ki-

¹¹ Dorothy Middleton 1978: 99–116.

¹² Ron Johnston – Michael Williams 2003: 20.

¹³ William Clowes 1831: V–VI.

választottság érzésének egyáltalán nem mondott ellent Közép-Ázsia, a Távol-Kelet, Mongólia vagy Kína beutazása, feltérképezése, civilizálása. A letargikus elmaradottság ellen az orosz kolonizációt lehetett megoldásként kínálni. „Ki lenne közelebb nálunk Ázsiához Európában? ...a gondviselés Ázsia népességét szándékosan elszigetelte minden külső befolyástól, hogy mi, oroszok ártatlan állapotban találjuk őket, s így könnyebben elfogadják tőlünk a jótéteményeket, amelyekkel meg kívánjuk ajándékozni őket” – írta a társaság egyik legaktívabb tagja, a neves orientalista, Vaszilij Vasziljevics Grigorjev.¹⁴ A fő tudományos erőfeszítések tehát Ázsiát célozták, s ez a hagyomány napjainkig érezteti hatását. Az 1850-es, 1860-as évek egyenesen az Orosz Földrajzi Társaság „amuri korszakának” nevezhető. A társaság megalapításának kezdeményezője és sokáig tényleges vezetője (1845 és 1850 között hivatalosan „az elnök segítője”, 1857 és 1873 között alelnöke), Fjodor Petrovics Lütke¹⁵ ellentengernagy már a társaság megalapításakor javasolta egy távol-keleti expedíció kiküldését. Akkor nem csupán az anyagi eszközök előteremtése ütközött akadályokba, de megfelelő vezetőt sem találtak a küldetésre. A krími háború kitörése levette a napirendről az expedíció tervét, Lütke ekkor a Finn-öblöt védte a túlerőben levő brit–francia flottaegységektől (amiért tengernagyi kinevezést és államtanácsai tagságot kapott). Ám éppen a háborús fenyegetettség késztette a hivatalos köröket a társaság régóta dédelgetett tervének felkarolására, hiszen a Kamcsatka-félszigeten fekvő Pepropavlovszk kikötője nem volt alkalmas komolyabb flotta állomásoztatására. Így 1855 elején Szentpétervárról elindulhatott a társaság által szervezett „Nagy Szibériai Expedíció”, amely komoly tudományos eredmények begyűjtése után, 1863-ban tért vissza az orosz fővárosba. Nem a véletlen műve volt, hogy éppen az expedíció idején, 1858-ban és 1860-ban terjesztette ki Oroszország a fennhatóságát az Amur és az Usszuri folyók vidékére. A társaság tagjai a Bajkál-tótól keletre fekvő területekről először készítettek pontos térképeket, mérték fel kincseit, ami nélkül a területi expanzió elképzelhetetlen lett volna. Ezek után azonban a hivatalos körök egészen a transzszibériai vasútvonal építésének kezdetéig nem mutattak érdeklődést a régió iránt. A társaság prioritásai is megváltoztak, Közép-Ázsia felé fordult a tudományos érdeklődés is. 1865-ben az orosz csapatok elfoglalták Taskentet, 1868-ban Szamarkandot és Buharát, az 1870-es években a Kokandi és a Hivai kánságokat. A későbbiekben Turkesztán déli része került sorra, így az Orosz Birodalom elérte Afganisztán határát. Csak az 1890-es években értékelődött fel újra a Távol-Kelet, Mandzsúria és Korea, s ez az Orosz Földrajzi Társaság tevékenységében is tükröződött.¹⁶

¹⁴ *Mark Bassin* 1983: 242–243.

¹⁵ Valójában Friedrich Benjamin von Lütke gróf, aki 1797-ben Szentpéterváron született, tengerészeti karrierjét a brit tengerészetnél kezdte 1813-ban, majd az orosz flotta szolgálatába lépett, több sarkvidéki utazást tett, s gyors előmenetelének hála ő vezette az 1826–1828-as negyedik orosz Föld körüli expedíciót. Pályafutása végén, 1864 és 1882 között az Orosz Tudományos Akadémia elnökének tisztét töltötte be.

¹⁶ *Mark Bassin* 1983: 251.

A nagy áttörés: a 19. század második fele

A 19. század második felében folyamatosan alakultak az európai fővárosokban a párizsihoz, berlinihez, londonihoz és szentpétervárihoz hasonló, sőt kifejezetten hasonlítani akaró földrajzi társaságok, sőt már az Európán kívüli országokban is megjelentek. Az 1851-ben New Yorkban 31 magánszemély által megalapított Amerikai Földrajzi és Statisztikai Társaság¹⁷ (American Geographical and Statistical Society) az 1845-ös Franklin-expedíció eltűnt felfedezőinek felkutatását tűzte ki célul, majd a sarkvidékek felfedezésének támogatásán keresztül vált idővel klasszikus földrajzi társasággá. 1871-ben nevéből törölték a „statisztikai” kifejezést is.

1856. november 4-én Bécsben 222 tudós és ismert közéleti személyiség megalapította a Császári-Királyi Földrajzi Társaságot (K. k. Geographische Gesellschaft). Akárcsak a korábban alakult és deklaráltan példaképnek tekintett szervezetek, ez a társaság is a sarkvidékek, mindenekelőtt az Északi-sarkvidék kutatását tekintette fő céljának a kezdeti években (az általános földrajzi ismeretek terjesztése mellett), majd egyre inkább az Alpok, Délkelet-Európa és Afrika felé fordult az érdeklődés. Az 1957-től megjelentetett „Mittheilungen der k.k. Geographischen Gesellschaft in Wien”¹⁸ publikációi is erről tanúskodtak. A társaság részt vállalt az 1857-ben Triesztből indult Novara expedíció előkészületeiben is, amely az első osztrák Föld körüli hajózási vállalkozás volt. A két és fél évig tartó expedíció érintette az indiai-óceáni Nikobár-szigeteket is. A szigeteket a szipojlázadás idején az angolok ideiglenesen feladták, a bécsi, de főleg a trieszti üzleti körökben komolyan felmerült, hogy gyarmatosítsák a területet és az Ázsiával kiépítendő intenzív kereskedelmi kapcsolatok támaszpontjává tegyék.¹⁹ Az osztrák gyarmatosító ábrándoknak az vetett véget, hogy a szipojlázadás leverése után a britek visszatértek, a szigeteket büntetőkolóniának használták, ahová az elfogott felkelőket a szökés veszélye nélkül lehetett internálni. 1869-ben a társaságon belül Orientalista Bizottság (vagy Keleti Bizottság – Orientalisches Komitee) alakult, hogy az Alduna-vidék addig feltáratlan, csak felszínesen ismert oszmán-török tartományait felmérje és feltérképezze. A társaság tevékenységének egyik legfontosabb eredménye volt a Bécsben 1878-ban megjelentetett „Az európai Törökország és tartozékainak etnográfiai térképe 1877. év elején” című térképének szerkesztése. A valójában népességi térképet a társasághoz 1868-ban csatlakozott Carl Sax, 1869-től a Monarchia szarajevói alkonzulja, 1876-ban kairói, majd 1877–1880 között edirnei konzulja állította össze.²⁰ A kiegyezés után a Monarchián belül földrajzi társaságból is kettő működött, 1872-ben alakult meg Pesten a Magyar Földrajzi Társaság. A társaság első elnöke Hunfalvy János, a Pesti Egyetem Földrajz Tanszékének vezetője, az MTA tagja lett. Nevéhez fűződött többek között Magyar László afrikai utazásáról írt munkájának kiadása.

Az egységesülő Olaszországban az akkori fővárosban, Firenzében alakult meg 1867-ben az Olasz Földrajzi Társaság (Società Geografica Italiana). 1254 alapító tagot regisztráltak, ami rendkívül nagyinak számított a korban. Ez a tény, valamint az, hogy 1879-ben Milánóban, majd 1882-ben Nápolyban is létrejöttek hasonló funkciójú, a felfedezések és a kereskedelem fellendítését célul tűző társaságok, arról tanúskodtak, hogy az olaszok a későn jövőek buzgalomával vetették bele

¹⁷ A társaság a nevét valószínűsíthetően onnan kapta, hogy a New York-i Egyetem Földrajzi és Statisztikai Tanszékén tartották az alakuló ülést.

¹⁸ 1959 óta „Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft” címmel jelenik meg.

¹⁹ Renate Basch-Ritter 2008: 115–116.

²⁰ Ingrid Kretschmer 2006: 262.

magukat a földrajzi társaságok tevékenységébe.²¹ Az 1873-ban alapított Holland Királyi Földrajzi Társaság (Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap) tevékenységének is egyik fő célja volt a kereskedelem fejlesztése, a holland gyarmatok feltárása. Rekordszámú, mintegy negyven expedíció megszervezésére is jutott pénz, illetve energia. Ez főleg annak volt köszönhető, hogy a tagság soraiban messze nem csupán tudósok, de bankárok, hajótulajdonosok, kereskedők is szép számmal akadtak. A társaság főleg a holland gyarmatosítás szempontjából fontos, vagy „érdekes” területek, mint például Borneó felderítésében jeleskedett.²²

A 19. század utolsó harmadában újabb lendületet vett az európai expanzió, különösen azután, hogy Afrika „megkerülendő” kontinensből egyszeriben kolonizálendő kontinenssé vált. Megkezdődött a „versenyfutás Afrikáért”.²³ Az 1875-ben a portugál fővárosban megalakult Lisszaboni Földrajzi Társaság (Sociedade de Geografia de Lisboa) már egyértelműen a fekete földrész felosztásában játszott portugál szerep erősítését célozta. Afrika szinte mágnesként kezdte vonzani ekkortól a különböző földrajzi társaságokat. Nem volt ez másként a Kairóban 1875-ban létrehozott földrajzi társasággal, amit Izmail pasa, a kedive tiszteletére Kedivei Földrajzi Társaságnak²⁴ (Société Khedivial de Géographie) kereszteltek. A célkitűzés teljesen egyértelmű volt: a Fehér-Nílus medencéjének feltárásával biztosítani Egyiptom uralmát a folyó vízgyűjtőjében. A társaság kezdetben főleg Európából érkezett tudósokkal vértette fel magát, első elnöke a rigai születésű német felfedező, etnológus és botanikus, Georg Schweinfurth volt.

Külön fejezetet nyitott az 1876-ban létrehozott Belga Földrajzi Társaság (Société Belge de Géographie), amelyet a Brüsszelben akkor megrendezett nemzetközi konferencia megnyitójának előestéjére időzítettek. II. Lipót belga király a társaságot is bevonta a Kongó-medence felfedezésébe, majd gyarmatosításába. Elégedettségét bizonyította, hogy a szervezet 1882-től hivatalosan használhatta a „királyi” jelzőt, ám cserében közvetlen részesévé vált a Kongó Szabad Államnak hívott királyi magángyarmat brutális kizsákmányolásának.

A 19. század további éveiben is sorra alakultak földrajzi társaságok, a teljesség igénye nélkül a következők: 1877-ben a Svéd Antropológiai és Földrajzi Társaság²⁵ (Svenska Sällskapet för Antropologi och Geografi), 1879-ben sikeres modernizációs kísérletbe fogott Japánban a Tokiói Földrajzi Társaság (Tokyo Geographical Society), 1888-ban az amerikai National Geographic Society, 1889-ben a Svédországtól ezen a téren is függetlenedni kívánó Norvég Földrajzi Társaság (Det norske geografiske Selskab).

²¹ David Atkinson 1995: 266.

²² Paul Van der Velde 1995: 89.

²³ A „Scramble for Africa” kezdete vitatott, gyakorta számítják a franciák 1881-es tuniszi foglalásától, de ez egy már javában zajló folyamat csak egyik, bár kétségtelenül fontos állomása. Szerencsésebb Benjamin Disraeli 1872. június 24-én a Kristálypalotában elmondott beszédével számítani a folyamat kezdetét. A korszak végét az első világháború jelenti, noha Afrika felosztása a századfordulóra már lényegében befejeződött.

²⁴ A társaság több névváltoztatás után az 1952-es egyiptomi forradalom után kapta mai nevét: Egyiptomi Földrajzi Társaság.

²⁵ A Svéd Antropológiai és Földrajzi Társaság az 1873-ban megalakult Svéd Antropológiai Társaságból nőtt ki.

Kéz a kézben: földrajz és birodalom

A tudományosság jegyében létrehozott földrajzi társaságokra azért is szükség volt, mert a felvilágosodás korára bebizonyosodott, hogy a „bennszülött népek” szájhagyományait összegyűjtő tudósok „nem voltak képesek még a legnagyobb folyók forrásának, folyásirányának és torkolatának meghatározására sem”.²⁶ Ugyanakkor az már a kortársak számára is nyilvánvaló volt, hogy a földrajz és a gyarmati birodalmak „kéz a kézben járnak”.²⁷ A „gyarmati felfedezőutak” kora volt ez, noha a felfedezést magát gyakran csak évtizedekkel később követte a „zászló felhúzása”, azaz a terület tényleges birtokba vétele. A Londoni Földrajzi Társaság fennállásának első évtizedében elsősorban a Közel- és a Közép-Kelet felfedezésére koncentrált energiáit, Egyiptomra, Perzsiára és Afganisztánra, de mindenekelőtt Indiára, ahol a Kelet-Indiai Társaság évről évre messzebbre tolta ki a brit birtokok határait. 1831-ben az Afrika Asszociáció beleolvadt a Londoni Földrajzi Társaságba, amely így nem csupán az addigra 212 főre duzzadt tagságot örökölte meg, hanem az afrikai kontinens iránti különleges érdeklődést is. Ezen már az sem változtatható, hogy 1834-ben a Palesztin Asszociáció is beleolvadt a társaságba.²⁸ A társaság által adományozott első díj is Afrikához kötődött, 1832-ben Richard Lander kapta a Niger folyásának felderítéséért. 1836-ban indult a társaság első saját expedíciója, a skót James Alexander kapitány vezetésével a délnyugat-afrikai Namaföld és Damaraföld felderítésére, s kerek egy évig járta Délnyugat-Afrika vidékeit. A Londoni Földrajzi Társaság előtt a kapitány 1838. január 22-én számolt be előszóban útjáról. A 30 ezer évesre becsült Gibeon meteorit felfedezésén kívül az expedíció nem volt igazán sikeres, a később tábornoki rangot elért tiszt már addigra jól ismert tényeket tudott csak felsorakoztatni a társaság által 1831-től rendszeresen megjelentetett folyóiratban, a „The Journal of the Royal Geographical Society” lapjain.²⁹ James Alexander inkább a Mohamed Ali által a briteknek ajándékozott obeliszk, Kleopátra túje Londonba hozatalával és a Temze partján történt felállításával írta be a nevét a történelembe. Az ő expedíciójánál jóval több eredménnyel járt a társaság támogatása Robert Schomburgk guyanai, 1835–1839-es expedíciója számára. Ez a Dél-Amerika egyik utolsó fehér foltjának számító terület beutazását és leírását tűzte ki célul. Schomburgk, a született porosz már korábbi útja alkalmával is a Londoni Földrajzi Társaságnak küldte meg beszámolóit, ami a külföldiek tagságát erősen korlátozó intézmény egyik első nemzetközi elismerése volt.³⁰

Az 1840-es évek közepének nagy szenzációja volt az Északi-sarkvidékre küldött expedíció. A két hajó, az „Erebus” és a „Terror” James Clark Ross 1839–1843-as antarktiszi expedíciójának hajói voltak, amellyel a felfedező a déli kontinens partvonalát térképezte fel, nevet adva többek között az újonnan a térképekre került Ross-tengernek, a Viktória-földnek, az Erebus- és a Terror-vulkánnak. A társaság egyik megalapítója, 1843–1845 között soros elnöke, a világhírű skót geológus és paleontológus, Roderick Murchison³¹ büszkén jelentette be a társaság 1845-ös közgyű-

²⁶ Clive Barnett 1998: 239–251.

²⁷ Morag Bell – Robin Alan Butlin – Michael Heffernan 1995: 3.

²⁸ Az 1805-ben létrehozott Palesztin Asszociáció (Palestine Association) a Szentföld és annak szomszédos területeit volt hivatva kutatni és feltérképezni, nem utolsósorban Napóleon egyiptomi tudományos célkitűzéseinek mintájára.

²⁹ William Clowes 1838: 1–28.

³⁰ Robert Schomburgk nevéhez fűződik az óriás tavorózsa, a Victoria Regia felfedezése 1837-ben, valamint Brit Guyana és Venezuela ideiglenes határvonalának, az ún. Schomburgk-vonalnak a meghúzása is.

³¹ Roderick Murchison, a „szilur királya” többször is betöltötte az elnöki tisztséget, 1843–1845, 1851–1853, 1856–1859 és 1862–1871 folyamán.

lésén a két hajó elindulását, külön felhívva a hallgatóság figyelmét arra a tényre, hogy mindkét hajót kisebb gőzgéppel szerelték fel, ami rossz szélviszonyok esetén is lehetővé tette a 4–5 csomó sebességű haladást. A soros elnök, W. J. Hamilton 1849-ben hasonló rendezvényen kényszerült annak beismerésére, hogy a két eltűnt hajó visszatérésére semmi remény nem maradt.³² Az 1840-es években kapcsolódott be a társaság aktívabban Kelet- és Közép-Afrika kutatásába (korábban Nyugat-Afrika állt a középpontban), mindenekelőtt a Nílus rejtélyének feltárásába. Emellett jutott energia (és pénz) Ausztrália és Új-Zéland területén végzett felfedezőutakra is, de Közép-Ázsia sem maradt ki a társaság által finanszírozott utazásokból. 1850-től kezdte el támogatni a társaság anyagilag David Livingstone dél- és közép-afrikai utazásait. 1873-ban bekövetkezett haláláig Livingstone megkülönböztetett figyelemben részesült, a kapcsolat nem volt mindig zökkenőmentes, de mindmáig ő a társaság „zászlóshajója”, legismertebb felfedezője. Ez azért is nagy szó, mert olyanok társaságáról van szó, mint Charles Darwin, Henry Morton Stanley, Robert Scott, Ernest Shackleton, és még nagyon sokan mások.

Eredményei elismeréseként a társaság 1859-ben Viktória királynőtől királyi pátenstlevelet kapott, s ettől kezdve hivatalosan Királyi Földrajzi Társaság (Royal Geographical Society – R. G. S.) néven szerepel. Tagsága folyamatosan nőtt, 1876-ra elérte a 3 ezer főt,³³ az alapítás százéves évfordulójára pedig már 6400 tagot számlált.³⁴ A társaság egyik legnagyobb sikere volt, hogy kezdeményezésére 1882-ben a brit iskolákban bevezették a gyarmatok földrajzának kötelező oktatását. A presztízs növekedése a társaság bejegyzett címeinek változásaiban is nyomon követhető volt. 1830 és 1840 között az Angliában igen tekintélyes Kertészeti Társaság Regent Streeten lévő székházának termeit használta a Londoni Földrajzi Társaság, 1870-ig a Whitehall Place 15-ös számú ház adott otthont a Királyi Földrajzi Társaságnak, 1870-től pedig az elegáns üzleteiről híres Savile Row 1-es számú háza szolgált székházul. Mai helyére, a dél-kensingtoni Lowther Lodge-ba 1912-ben költözött a Királyi Földrajzi Társaság, Lord Curson, a korábbi indiai alkirály elnöksége (1911–1914) alatt. Hölgyek 1913-tól léphettek be a társaságba, amely közel 20 ezres tagságával ma is a világ egyik legnagyobb és legtekintélyesebb földrajzi társasága. A „gyarmati felfedezések” terén pedig elsőbbsége elvitathatatlan.

Hivatkozott irodalom

- Atkinson, David*: Geopolitics, cartography and geographical knowledge: envisioning Africa from fascist Italy. In: *Geography and Imperialism 1820–1940*. Eds. *Bell, Morag – Butlin, Robin – Heffernan, Michael*. Manchester University Press, Manchester 1995.
- Barnett, Clive*: Impure and Worldly Geography: The Africanist Discourse of the Royal Geographical Society, 1831–71. In: *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series* (1998: 23.) 2. 239–251.

³² *Dorothy Middleton* 1978: 102.

³³ *Roy C. Bridges* 1963: 25–35.

³⁴ *Ron Johnston – Michael Williams* 2003: 20.

- Basch-Ritter, Renate*: Die Weltumsegelung der Novara 1857–1859: Österreich auf allen Meeren. Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz 2008.
- Bassin, Mark*: The Russian Geographical Society, the „Amur Epoch,” and the Great Siberian Expedition 1855–1863. *Annals of the Association of American Geographers*, 73. 2. (Junius, 1983) 240–256.
- Bridges, Roy C.*: The R. G. S. and the African Exploration Fund 1876–80. *The Geographical Journal*, 129. 1. (Marcius, 1963) 25–35.
- Johnston, Ron – Williams, Michael (eds.)*: A Century of British Geography. Oxford University Press, Oxford 2003.
- Kretschmer, Ingrid*: Frühe ethnographische Karten Südosteuropas aus Wien. In: Karte – Wissenschaft. Festschrift zum 65. Hrsg. Zentai L. – Györffy J. – Török Z. Geburtstag von Prof. István Klinghammer (Studia Cartologica 13), ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék, Budapest 2006. 251–258.
- Kryza, Frank T.*: The Race for Timbuktu: In Search of Africa’s City of Gold. HarperCollins, New York 2006.
- Lupton, Kenneth*: Mungo Park. 1771–1806. Ein Leben für Afrika. Brockhaus, Wiesbaden 1980.
- Mackinder, Halford*: The Geographical Pivot of History. *The Geographical Journal* (1904: 23) 4. 421–437.
- Markham, Clements R.*: The Fifty Years’ Work of the Royal Geographical Society. Cambridge, Cambridge University Press. Cambridge 2009.
- Middleton, Dorothy*: Guide to the Publications of the Royal Geographical Society, 1830–1892. *The Geographical Journal* (1978: 144) 1. 99–116.
- Osterhammel, Jürgen*: Kolonialismus: Geschichte, Formen, Folgen. Verlag C. H. Beck, München 2006.
- Schneider, William H.*: Geographical reform and municipal imperialism in France 1870–1880. In: *Imperialism and the Natural World*. Ed. MacKenzie, John M. Manchester University Press, Manchester 1990.
- Van der Velde, Paul*: The Royal Dutch Geographical Society and the Dutch East Indies, 1873–1914. From colonial lobby to colonial hobby. In: *Geography and Imperialism 1820–1940*. Ed. Bell, Morag – Butlin, Robin – Heffernan, Michael. Manchester University Press, Manchester 1995.
- Walton, C. Dale*: Geopolitics and the Great Powers in the 21st Century: Multipolarity and the Revolution in Strategic Perspective. Routledge, New York 2007.

Internetes hivatkozások

- Clowes, William*: The Journal of the Royal Geographical Society. (1831: 1) 1. London. V–VI.
http://www.archive.org/stream/journalroyalgeo04britgoog/journalroyalgeo04britgoog_djvu.txt
 – Letöltés: 2013. január 11.
- Clowes, William*: The Journal of the Royal Geographical Society (1831: 8) 1. London. 1–28.
http://www.archive.org/stream/journalroyalgeo00greegoog/journalroyalgeo00greegoog_djvu.txt
 – Letöltés: 2013. január 11.